

СРПСКЕ КУЛТУРНЕ УСТАНОВЕ У ЦАРИГРАДУ

(1868—1877)

1. *Српска школа*¹. — Уласком Турске, Париским миром 1856. г., у концерат европских држава отворена су нешто више њена врата за европску просвету и културу. Новим законом о јавној настави у Турској, који је био донет оних година, створена је била могућност да се убрза отварање и страних школа у Турској. За кратко време, отворено је доста европских школа: у Цариграду, Смирни, Филиппопољу, Солуну и др. Већина је тих школа била с интернатом. Између свих тих школа, које су биле отворене до 1864. г., највише се прочуо американски завод у Цариграду, познати Robert college код Румели Хисара².

У тим европским школама највећа се пажња обраћала изучавању европских и источних језика. А добијало се опште образовање и практично знање највише за трговачке, комисионерске и административне, драгоманске и агентурно-консуларне послове. По своме наставном програму, све су те школе биле интернационалног, космополитског карактера³.

У једном од тих космополитских завода у Цариграду, зачала се и српска школа. На име, 1864. год. отворио је Фердинанд Грати, у Пери, свој колеџ — *Грађијев колеџ*⁴, у коме је од 1868. г., постојала и српска школа, те је зато тај Гратијев колеџ добио и име *Српска школа*.

¹ О овој школи и до сада је било нешто познато у нашој литератури, али те су белешке једностране, или по казивању заинтересованих, или оних људи, који су о томе причали по чувењу. — У III књ. *Пушничких црта* од Влад. Ђорђевића, с. 128—131, саопштено је писмено обавештење о овој школи, које је В. Ђ. дао Аћим Пивљаковић; у путничким белешкама Црнојевића (Владимира Карића): *Цариград—Свешта Гора—Солун*, с. 51—52, саопштено је, опет једнострано, казивање А. Пивљаковића; — Ив Иванић у *Годишњици Н. Ђупића* књ. XXXII, с. 222, донео је о овој школи белешку у којој ниједан датум и ниједан податак није тачан.

Кад је, 1870 г., горела зграда Заступништва Србије у Цариграду, многи цариграђани су односили читаве корпе архиве Заступништва. Неком Д. Шинасу допао је руку један део досијеа о овој школи. Од Шинаса је та акта, доцније, узео Коста Грунчевић, па их дао М. В. Веселиновићу. Мени су овај досије уступили синовци Веселиновићеви. У овом досијеу има 53 акта. — Осем тога досијеа, при изради овога чланка, користио сам се и нашом *Државном Архивом*.

² У овом је колеџу највећи број деце био из Бугарске. Већина виђенијих представника бугарске интелигенције, која је руководила народним пословима и прихватила управу Бугарске 1878. г. у овом се колеџу учила.

³ Вл. Ђорђевић (Путничке црте III, 138) упоређује ову школу и разне жеље Одбора са Вавилонском кулом!

⁴ У мемориалу, који је, 16. авг. 1874., поднео Кости Магазиновићу „министру Српске Агенције“ у Цариграду, о овој школи и рекламирао за њу помоћ и за себе плату, Ф. Грати је, између осталог, писао и ово: „Потписани још пре десет година основао сам био једну трговачку школу у којој је било много Далматинаца и Славенаца. Четири године ова се школа звала под мојим именом. Пошто сам већину ученика имао од славенске деце, а увиђавајући потребу да је српској ондашњој колонији потребно имати своју школу за своју младеж решим се и своју школу по општој жељи претворим у „Српску школу“. Мојим настојавањем и трчкарањем до-

Одакле је био родом овај Грати, не види се из писаних извора, које имамо на расположењу. Учитељ у овој школи, Ахим Пивљаковић, писао је Влад. Ђорђевићу, за време његова боравка у Цариграду са кнезом Миланом 1874. г., да је Грати био родом из Боке Которске, и то *Славенин* или *Србин*⁵. Не зна се ни кад је Грати дошао у Цариград и чиме се пре тога бавио. Знао је, међутим, више европских језика; а бавећи се на Леванту, научио је био нешто и грчки, јерменски и турски.

Кад је установио овај свој завод, Грати је узео наставни програм ниже космополитске школе трговачког типа. Уз ову школу био је и „Préparatoire Ecole aux emplois administratifs, financiers et commerciaux“, са четири разреда по скраћеном програму ниже гимназије и обвезним учењем талијанског, француског, турског, јеврејског, енглеског и јерменског језика.

Практичан и довитљив, Грати се виђао у многим европским посланствима и високим турским надлештвима у Цариграду, и успео је, да своме колеџу стекне леп глас и материалну помоћ са више страна. На тај начин дошао је Грати у везу и са секретаром Заступништва Србије у Цариграду, Михајлом М. Богичевићем, и задобио га за свој колеџ.

Изгледа, да је Грати био доброг материалног стања, кад је колеџ отворио; али, како ће се из даљег излагања видети, био је слаб економ и неспособан да управља новцем, те је у току три-четири године запао у тешку материалну ситуацију. — У довијању око увећања својих прихода и развијања свога колеџа, Грати се сетио Срба, којих је у оно време било доста у Цариграду. Могло их је бити око 10.000 већином из приморских крајева. Највише их је било из Спича, Паштровића, Боке и др. места по Црној Гори, Херцеговини и Далмацији⁶. Многи од тих Срба, трговаца, раденика и печалбара доводили су у Цариград и своју мушку децу, и привикавали их раду и заради. Грати се са многима од ових наших људи упознао, и предложио им, да своју неписмену децу даду у његов завод, где би стекли потребно знање за своје послове. Многи су тај Гратијев предлог врло радо прихватили, али је већина изјавила да су тако сиромашни, да не могу плаћати велику таксу за пансион. На то је Грати потсетио ове људе на Заступништво Србије и саветовао им, да се тамо скупа обрате за материалну потпору, уверавајући их, у исто време, да ће их, без сваке сумње,

бијем од Порте и Турског Министарства Просвете дозвољење да српска школа може као таква постојати. По жељи Правитељства Српског и Русије из српске колоније склопили су школски управљајући Одбор и начрале се статуту ове школе, који и дан данје обстоје са неким извесним изменама и допун ма, што је се по потреби времена чинило“.

⁵ У мемориалу „Historique et Situation du Collège Commercial Gymnasial Serbe à Constantinople“, који је поднео кнезу Милану кад је кнез био у Цариграду 1874 г., Грати се изражава као *Србин* и *српски* поданик. Он, наиме, завршава тај мемориал, писан француски, речима како се његови ученици моле Богу „pour la conservation et la bonheur de Auguste Père de notre Serbie“ и потписује се „le très humble et tres obeissant serviteur et sujet...“. И у другом свом мемориалу, који је поднео кнезу Милану 1876 г., Грати назива Србију *нашом мајком*, а себе *српским подаником*, ма да то ни онда није био. А у молби својој заступнику Србије у Цариграду за повишење помоћи, Владу Српску зове „наше Правитељство“ а своју школу „наша овдашња школа“.

⁶ По А. Пивљаковићу (Вл. Ђорђевић, Путн. црте, III, 128), српска колонија у Цариграду 1868. г. бројала је 10.000 душа од којих је највећи део био из Далмације, Херцеговине и Црне Горе, али се нису били груписали, нити су се међу собом познавали. Сваки се звао по своме месту рођења или по месту одакле је дошао. Махом су се бавили о земљорадњи и другим тешким и грубим пословима. Тек од 1868. г. почела се српска колонија појављивати и прикупљати, то јест од времена од како је добила школу за обучавање свог младог нараштаја не само у матерњем језику, него по потреби овога места, и у свима европским језицима.

Љубомир П. Ненадовић (*Целокупна дела*, издање треће 1923, књ. X. с. 67 и даље) о Црногорцима у Цариграду 1859. г. пише: „За време мог бављења у Цариграду било је око 4.000 Црногораца у Цариграду и околини. Сви су зарађивали својим трудом лепих новца и слали их својим кућама. Имали су свога старешину који се у тадашње време звао Хрватбаша, што ће рећи „главар Хрвата“, јер у Цариграду Црногорце не зову друкчије него Хрватима. Питао сам откуд долази то и казиваше ми: да су се сами Црногорци, кад су у старија вре-

Српска Влада помоћи. А да би их о томе боље уверио, говорио им је Грати, да је од скора његова школа почела добијати помоћ и од Амбасаде Русије у Цариграду за то, што се у његовом заводу почела учити и словенска деца⁷.

Пошто је за ову идеју задобио доста Срба, Грати се са неколицином њих, који су одавно били познати Заступништву Србије, обратио заступнику још у јулу 1868. г. за материалну помоћ с изјавом и читавим планом, да се у његовом колеџу установи и *српска школа*. На челу Срба, који су с Гратијем упутили ову молбу заступнику стајао је добро познати Н. Живковић, капетан ондашњег руског пристаништа у Цариграду. — Као што смо већ споменули, у ово доба секретар Заступништва Србије био је Михајло М. Богићевић, који је и дотле показивао велике симпатије према Гратијевом заводу и помагао га материално колико је могао. Ми с убеђењем претпостављамо, да је Грати ону акцију међу нашим људима о овој школи развио, колико из својих интереса и побуда, толико и подстреком М. М. Богићевића⁸.

На заузимање Заступништва и лично заузимање М. М. Б., Српска Влада је, крајем 1868. год., одредила овој школи годишњу помоћ од 3000 пореских гроша, — за рачунску 1869. годину. У исто време, и у истој висини, почела је да тече овој школи помоћ и од престолонаследника руског, потоњег цара Александра III⁹.

По добивеној помоћи с ове две стране, а на захтев Заступништва Србије и Амбасаде Русије, образован је Школски Одбор. У овај Одбор ушли су најугледнији Срби у Цариграду, који су били родом из разних места у Приморју и Црној Гори. То су били: Ј. Југовић, инспектор Агенције руског Паробродарства у Цариграду, Спиридон Сортан, трг. агент, Богдан Црногорчевић, бив. марински капетан, Јован Грековић, трг., капетан Паштровић, Јово Дојчин, капетан и Мићо Калуђеровић, трг. За секретара Одбора узет је Аћим Пивљаковић. На челу одбора, као почасни председници, стајали су заступник Србије, *министар* Ф. Христић, амбасадор Русије генерал Н. Игњатијев и посланик Персије Муроза Мукзин кан.

Прва брига Одбора била је да школу осигура материално, да јој да име, да јој постави добре наставнике, утврди наставни план и донесе правила о администрирању школе. Како је било с помоћу и материалним осигурањем ове школе видеће се из даљег излагања, а сад ћемо само нагласити, да су ову школу разним именима називали. Иако је, место дотадашњег имена *Maison d' Education*, званично узето име *Colege Serbe*, Срби су је звали и писали највише *Српска школа*. Под тим именом је била позната и ширим круговима у Цариграду. Тако ју је регистровало и турско Министарство Просвете. Али

мена тамо почели долазити, тако називали да би могли спокојније у тој непријатељској земљи своје послове радити, почем су били у престаном рату са Турском па им не беше ни допуштено тамо путовати. Зато су узимали на себе братско и сродно име и казивали се да су Хрвати; а у целој Турској царевини знало се да Хрвате штити бечки ћесар..... Тада беше црногорски Хрватбаша неки Мишан Мартиновић са Цетињског Поља. Њега је кнез Данило поставио за свог заступника у Цариграду да заклања и штити Црногорце.....“.

С јесени године 1896, брзим возом из Београда за Беч путовао је и директор Отоманске Банке у Цариграду. С њим је путовао његов послужитељ. Он је седео у купеу II кл. у коме сам и ја био. На моје интересовање о његовом господару: ко је, куда иду и т. д., послужитељ овај рече о себи да је Хрват из Црне Горе. Мени то би чудно; како то Хрват из Црне Горе! И упитам ја послужитеља које је вероисповести. Кад ми рече да је православне, мени би још загонетније: откула православних Хрвата, и то у Црној Гори!? Кад сам изразио чуђење о томе, Црногорац се поче смејати и рече ми да њих у Цариграду зову Хрватима.

⁷ Из писаних се извора види да је Грати у ово доба још ишчекивао руску помоћ, и да је нашим људима говорио о томе као о свршеној ствари.

⁸ А. Пивљаковић (Вл. Ђорђевић, *ibid.*, стр. 130) је у ово доба већ био у вези са Гратијем и знао је све послове око ове школе. Он је писао, да је М. М. Богићевић ову школу материално помагао пре но што јој је и била одређена помоћ од Српске Владе.

⁹ Мемориал Гратијев К. Магазиновићу, — А. Пивљаковић (Вл. Ђорђевић, на пом. м., стр. 130).

су је многи и другим именима звали. Шта више, једна иста лица и једне исте административне установе називале су је различитим именима¹⁰.

Школа је до овог времена била смештена у једној кући у Пери, која никако није била подесна за школу. Одбор је нашао другу, много комотнију кућу, опет у Пери, и тамо је преселио школу. Али је овој кући била већа кирија, те се Одбор одмах задужио са 200 тур. лира. По том је био утврђен нов наставни план школе за српску децу. И дотле су се, поред језика које смо раније набрајали, као обавезни предмети, учили: лепа књижевност, вештине старога и новог доба, знања физике и математике потребна за вештине, индустрију и трговину; рачуноводство и трговачка кореспонденција; географија, општа историја, цртање, музика, вез, гимнастика и др.¹¹. Откако је пак у овој школи установљена и *српска школа*, у њој је, поред осталих језика, уведен и српски језик; он је био обавезан само за српску децу.

Од тада су се у овој школи учили ови језици: српски, француски, италијански, грчки, руски и бугарски, као обавезни, а осим тога учило се још и немачки, латински, турски са арапским и персијским. Неки од ових језика само су фигурирали у наставном плану ове школе.

Назив школе (српска школа) и наставни програм одобрио је турски министар просвете Муниф ефендија. Из разумљивих разлога, турски мин. просвете, још од постанка њена, поклонио је овој школи велику пажњу.

Школа је имала пет разреда; сваки је разред имао по два одељења. По једно одељење је било за српску децу. Имала је и један приправан разред. — Школски Одбор је био установио, да се на свака два ученика, који плаћају пансион, прими по један, сиромашног стања, бесплатно. Од ученичких улога директор је добијао 10% с тим, да сви интерни ученици остају на његов рачун и да сву сиромашну српску децу има примати као интерну бесплатно, а осталу (сиромашну) интерну у пола цене. Међутим, овај се однос није могао одржати више од године дана, пошто је навалио велики број деце сиромашног стања¹². На име, брзо по отварању школе, уписало се 42 српске деце а школу је походило свега 20. Међутим, свих ученика у колеџу било је 134. Нешто доцније, 1874. год., налазило се у тој школи 130 ученика, од којих су само 22 били Срби, а остало Јевреји, Немци, Пољаци, Талијани, Французи, Грци, Бугари, Персијанци, Енглези и Руси. Од 11 девојчица, колико их је било 1874. г. у тој школи, само су три биле Српкиње. Приликом утврђивања школског програма, М. М. Богићевић и генерал Игњатијев изјавили су жељу, да се отвори одељење и за женску децу. За наставницу женскога одељења била је узета Гратијева ћерка, Катарина. Постављен је био и инспектор школе. Ту је дужност примио на себе секретар школског одбора и наставник А. Пивљаковић. Затим је школски одбор, уз саветовање са М. М. Богићевићем и Н. Игњатијевим, изабрао и остале наставнике за школу. Године 1869. поред директора и инспектора било је у овој школи, за сва одељења, још 6 наставника, један помоћник, две

¹⁰ Звали су је: *славенска школа* (писмо Мин. Просвете и Црквених Дела Д. Матића од 12 децем. 1869. г.); *српско училиште* (писмо заступника Србије у Цариграду од 14. јан. 1870). Иста та личност, писмом својим од 2. окт. 1870. г., доставља Мин. Просвете молбу директора *овдашње* (цариградске) *српске школе*. Затим су је називали: *Српска гимназ.-трговачка школа* (писмо заступ. Србије од 2) марта 1874 и од 15. јан. 1875. г.). На мн гим актима одбора и директора школе стоји печат: *Српско гимназијално-трговачко училиште*. Министар Иностранних дела (Јов. Мариновић), писмом својим од 14. фебр. 1874., шаље заступнику Собије у Цариграду 60.000 пор. гр., која је сума одређена буџетом за ту годину „на издржавање *српске школе у Цариграду*“; а заступник Србије, писмом својим од 20. марта исте године, шаље Мин. Ин. Дела пријачницу Одбора *Српске гимназијалне трговачке школе*, и т. д.

¹¹ Мемориал Ф. Гратија, који је поднео кнезу Милану у Цариграду 1874. г.

¹² Из буџета за школску годину 1870—1871. види се, да је у целој школи било 50 ученика, који су плаћали, а 20 који нису могли плаћати. Године 1874. било је у српској школи 15 ученика који су плаћали, а седам, који нису плаћали (Мемориал Гратијев К. Магазиновићу). Колико се види из додатка решењу заступника Србије у Цариграду, од 19. децембра 1881. г. К№ 490, директор школе је се у наплаћивању таксе за пансион често и заборављао. Тога ради је и саслушаван син Ивана Гвоздена. По свему се види да је директор и раније тако радио.

учитељице и три вероучитеља, три свештеника: православни, католички и јеврејски¹³. Плата наставника кретала се од 3 до 15 тур. лира месечно¹⁴.

Пошто је српска школа у Цариграду овако уређена добијала је она не само материјалну помоћ од Српске Владе и од руског престолонаследника, већ јој је Српска Влада слала и уџбенике за српску децу. О том шиљању уџбеника развила се читава преписка између Заступништва Србије у Цариграду, Мин. Иностраних Дела, Мин. Просвете и Државне Штампарије у Београду. Као у тражењу све веће материјалне потпоре за школу, и све веће награде за себе, тако је Грати био неуморан и у тражењу уџбеника. И ако је управа Србије онога доба била позната са прекомерне штедње, ипак је Гратију, у почетку, слато уџбеника колико год је тражио; али када је он почео да тражи скупе, и за српску децу непотребне уџбенике, па и оне, који нису изашли у државном издању, и много више примерака но што је било српске деце у школи, Државна Печатња га је упутила на повлашћене књижарнице у Београду и Србији, а Мин. Просвете наговестило је Заступништву, да се књиге шаљу само за сиромашне ученике, као што је онда било и у самој Србији¹⁵.

Овако уређена школа брзо се прочула у Цариграду и почела привлачити на себе пажњу разних важних фактора у Цариграду. Стога су је почеле посећивати, како током године тако и на испитима, многе високе личности. — Поред амбасадора Русије, заступника Србије, Персије и др. чиновништва, школу ову посетио је и турски министар просвете (Муниф ефендија), са шефовима свога ресора, и изјавио велико задовољство с уређењем њеним и успехом, који је

¹³ У своме писму од априла 1874. г. Грати се хвали, да је за професоре узео све најбоље раднике, који ће школи служити на част.

¹⁴ А. Пивљановић је писао Влад. Ђорђевићу (*ibid.*, стр. 133), да директор Ф. Грати и он немају никакву плату. Међутим, из школског буџета за 1870.—1871 годину види се, да је Ф. Грати имао у име плате 4140 франака годишње, већ од почетка српске школе у његовом колеџу. — „Плата директору, који предаје италијански језик, краснопис, историју, математику, физику, природну историју, цртање, дупло трговачко писмо и т. д., по 15 тур. лира месечно; плата српском професору (по Аћ. Пивљаковићу), који, поред српског језика, предаје земљопис и аритметику, по 8 лира тур. месечно; учитеља женског рада, и професори турског, енглеског и јерменског језика, плаћани су особито од ученика“.

¹⁵ Први и најстарији докуменат о шиљању уџбеника овој школи је писмо Управника Држ. Печатње Заступн. Србије у Цариграду, од 15. окт. 1870. г. Из тога писма се види, да се „по налогу Министарства Просвете и Црквених Дела, од 10. тек. мес. под Б№ 4601, шаље за „тамошњу српску школу“ ове књиге: 20 ком. буквара српских, 20 к. читанака I, 20 читанака II., 20 читанака III., 20 читанака IV., 20 катихизиса, 20 (?), 20 црквених историја, 20 земљописа малих, 20 земљописа Србије и Турске, 20 рачуница, 20 (?), 20 састава писмених, 20 граматика српских, 20 историја Срба, 20 катихизиса пространих, 20 црквених историја, 20 историја цркве, 20 граматика српских, 20 синтаксе српске, 20 земљописа грађанског, 5 физика Радовановићевих, 5 зоолоџија, 5 минеролоџија, 5 ботаника, 5 рачуница I део, 5 рачуница II део, 5 рачуница Витковићевих, 5 историја Срба, 5 историја света, 5 теорија прозе, 5 теорија поезије, 5 слободна ручног цртања, 5 (?), 5 геометрија, 5 алгебра, 5 геометрија практичних.

Писмом Министра Просвете и Ц. Дела заступнику Србије у Цариграду, од 10. марта 1873. № 980, јавља се да се књиге шаљу за сиромашне ђаке српске цариградске школе, с нагласком да се раздаду сиромашним ђацима те школе, и то: 50 буквара, 20 малих српских граматика, 20 малих земљописа, 20 малих историја српског народа, 20 малих катихизиса, 20 писмених састава, 25 читаница, 25 првих читанака, 20 других читанака, 15 трећих читанака, 50 шпартаница за краснопис, 1 књига за уписивање ученика, 5 немачких буквара, 10 граматика српских за гимназију, 5 словенских граматика, 2 латинске граматике, 3 француске граматике, 1 математ и физички земљопис од Мишковића, 1 зоолоџија Дуела, 2 историје српске књижевности, 7 про- страних катихизиса, 1 минералоџија Дуела, 1 наука о геометријском цртању, 5 речника латинских, 5 синтакса Новаковићевих, 1 синтакса латинска, 2 физике Д. Павловића, 5 цртања Тодоровића, 5 читанка Новаковића, 2 читанке латинске, 3 зоологије Паничића, 5 политичке економије, 2(!) Мијатовића, 5 литература француских, 1 земљописни атлас, 1 велика мапа Европе, 1 мапа Србије, Босне, Херцеговине и т. д., 1 планиглоб Сидовљев, 1 мапа Европе од Сидова, 1 мапа Азије од Сидова, 10 грчких буквара, 6 граматика старо-грчког језика, 12 граматика ново-грчког језика, 10 дела Димитрија Давидовића, 10 Етика Доситијевих, 10 писама Доситијевих, 20 Домаћих писама Доситијевих, 20 разговора француских, 10 разговора немачких, 10 Совета здравог разума, 20 читанака ново-грчког језика, 5 примера појетских састава.

она показала за тако кратко време. Ту своју оцену о овој школи саопштио је мин. просвете и уреднику владиног листа „*La Turquie*“¹⁶.

Ну, од свега тога, најважнији је био појав, што су се око ове школе искупили Срби из разних страна Српства. Она је постала њихова спона и средиште; њоме се почела српска колонија појављивати и како треба репрезентовати. Између осталог, појава ове школе је учинила, да се већ у почетку 1871. (20. марта) образује у Цариграду тако звано „*Славенско Друштво*“, које ће доцније помоћи ову школу.

Међу тим и ако је ова школа била доста добро уређена и већ чувена у Цариграду, она је брзо почела да малаксава због оскудице у материјалним средствима. — Ф. Грати је полагао претеране наде у Школски Одбор и на помоћ Српске Владе. Међутим, Одбор ускоро није могао више да је помаже из својих средстава, а помоћ Српске Владе и руског престолонаследника једва је стизала да се плати годишња кирија за школску зграду. Шта више Одбор је почео да прави и позајмице на рачун школе а на своје име. При свем том, школа је у све већу беду падала. Стога су Грати и А. Пивљаковић тражили од Српске Владе да повећа помоћ. У том смислу поднели су заступништву Србије представку. А пријатељи школе, под патронажом жене генерала Игњатијева, настали су да се приреди једна лутрија већих размера у корист школе, да би се на тај начин спасла материјалне беде и осигурао јој се даљи опстанак. Осем тога, *српски министар* у Цариграду, Ф. Христић, и секретар М. М. Богићевић, живо су агитовали у Београду за помагање ове школе и купили тамо добровољне прилоге. Ова два велика пријатеља прве српске цариградске школе никада се нису враћали из Београда празних руку. У Заступништву Србије дат је био и један бал за дипломатски кор у Цариграду у корист ове школе. Међутим, ноћу 24. јула 1870. г., избио је у Пери јак пожар, који је захватио и ову школу. — Једва се успело да се спасу деца; све је друго прогутао пожар.

Пожар је растерао и српску колонију из Пере. Већина их је отишла у Бујук-дере, цариградско предграђе, далеко од Цариграда 1½ сат. Растурио се и Школски Одбор. За колонијом је и Грати отишао у Бујукдере. Ондашње *Славенско Друштво* у Цариграду дало му је помоћ од 300 рубаља и он је, свакако потпомогнут и са још које стране, успео ускоро да отвори своју школу у Бујукдери. Школа у Бујукдери почела је свој рад са цигло једним учеником. Брзо по том скупио се и Школски Одбор и почео функционисати. Умножио се и број ученика. За кратко време број је њихов нарастао на 60 из разних народности као и пре пожара. Али је опстанак школе сада још више био отежан. Више од половине ове деце била је тако сиромашног стања, да је од свих њих једва десетак плаћало пансион.

У Бујукдери је школа остала свега годину и по дана. За то време, Срби су се из Бујукдере вратили поново у Перу, па је и Грати за њима поново своју школу пренео у Перу. И у Пери је школа почела свој рад са једним учеником. Ни ова зграда, која је сада била узета у Пери за школу, није одговарала потребама школе, те је ускоро узета друга зграда, нешто боља и пространија од прве, али је и кирија била знатно већа.

Због свега тога, директор и инспектор школе поново су се обратили заступнику Србије у Цариграду и молили га за посредовање код Српске Владе да се школи повиси помоћ. Заступник је чинио кораке непосредно код Министра Просвете и Црквених Дела, наглашујући министру, да је потребно повисити школи помоћ „како би се штета, коју је школа при пожару претрпела,

¹⁶ О похвали, која је објављена овом приликом у „*La Turquie*“, писао је А. Пивљаковић Вл. Ђорђевићу (нпр., стр. 132.) ово: „Похвала која је овом приликом у *La Turquie* изашла потресла је као нека струја све овдашње Србе; и они који никад нису хтели ни чути за име „Србин“ почели су се називати Србима, тако да данас (то је било 1874 г. док се кнез Милан бавио у Цариграду) од толике браће из Далмације који су се до тада чак неким Илирцима називали, готово ни један више нема који се није покристио новим именима“.

могла у нечем олакшати“, и да јој се та помоћ пошаље пре свршетка буџета за рачунску 1871. годину. Али, Влада Српска није тада могла да повиси помоћ. Сума од 3000 пореских гроша, колико је била одређена српској школи у Цариграду крајем 1868. г., остала јој је и даље, све до 1874. г.

Кад је кнез Милан, 1874. г., долазио у Цариград, предао му је директор школе мемориал и умолио га, да благоизволи посетити школу. Кнез је школу посетио и даровао јој 100 наполеондора. Том приликом је и М. М. Богићевић скупио у Београду прилога за ову школу 45 турских лира и предао директору. А и у Цариграду самом, поред кнеза Милана, подарили су тада школи генерал Игњатијев 50 турских лира, Васељенски патријарх (не зна се колико), посланик Персије у Цариграду, и многи други.

Поред свега тога, школа је ова и даље рамала и у све веће се дугове уваљивала. По ономе што ће доцније доћи види се, да је Грати правио дугове на рачун помоћи од Српске Владе. Због тога је сваке године подносио Заступништву молбу за повишење помоћи школи, своје плате и додатка, поткрепљујући своје молбе податцима о ученицима, који плаћају и неплаћају, подносећи сваке године школски биланс прихода и расхода, и цитирајући све већи и већи дуг. Године 1873. био је Министар Просвете и Црквених Дела Стојан Новаковић. Грати, заједно са Школским Одбором упуту, преко Заступништва Србије у Цариграду, писмо непосредно министру Новаковићу и потражи да му се помоћ за школу повиси. И ускоро је помоћ школи за 1874. год. повишена од 3000 на 6000 пореских гроша.

И пошто је добио већу помоћ за школу, Ф. Грати није престао да и даље тражи за себе лично нарочити додатак и повећање плате. У мемориалу, који је 16. авг. 1874. г. поднео новом заступнику у Цариграду, Кости Магазиновићу, Грати је изразио жељу да му се да *систематска плата* и да буде увршћен у ред државних чиновника. По ономе што је писао у овом мемориалу, он је и молбу за Народну Скупштину био дао заступнику Ф. Христићу¹⁷.

Међу тим, помоћ овој школи остала је 6000 гроша све до 1876. год. Те године био је Мин. Просвете Стојан Бошковић и он је издејствовао помоћ од 10.000 пор. гр. годишње, *на издржавање српске школе у Цариграду*. Како је Ф. Грати и даље рекламирао код Српске Владе некакав свој уображени додатак, Министар Иностранних Дела, спроводећи ову помоћ Заступништву Србије у Цариграду, саопштио му је да је „*овај додатак (повишење помоћи) стављен у буџет у намери да се из ње своје и управнику те школе г. Ф. Гратију одреди неки додатак к плати коју ужива и која је, као што он вели, врло слаба*“.¹⁸

Али ни с овом сумом није се могло помоћи овој школи. Јер у колико је више расла помоћ Српске Владе, у толико се школа све више задуживала. А није ни могло друкчије, кад је помоћ Српске Владе, намењена *српској школи* у Цариграду, трошена на цео колеџ Гратијев и кад је сам Грати био онако слаб економ. Стога је и помоћ од 10.000 пор. гроша за 1876. рач. годину, коју је Школски Одбор примио 16. марта тако мало помогла, да су већ 26. и.

¹⁷ Писмо министру Ст. Новаковићу послато је из Цариграду 20. септембра 1873. год. под бр. 4. У њему се главна пажња свраћа на то, да се и лично директору Гратију, који је много пострадао приликом пожара школе, када му је изгорело покућство и „скупочена библиотека“, одреди стална периодична помоћ.

¹⁸ У том мемориалу о овоме писао је Грати и ово: „Говорећи о мени оволико са доказима могу вам, Господине Министре, споменути и то: да ми је Господин Филип Христић, садањи мин. Просвете, који најлепше познаје стање наше српске школе, напредак наших ђака а и велику корист за Српство од овога Завода, а који служи народу српском као највећа част што се у сред престонице турске царевине налази — обећао ми је, а и сам по својој умној увиђавности признао моје право и заслуге и да је за мене потребно и правично да се систематична плата одреди и да се учврстим у ред српскијех чиновника, обећавајући да ће на овогодишњу скупштину и моју молбу изнети“.

¹⁹ Писмо Министра Просвете и Црквених Дела Заступништву Србије у Цариграду 28. јан. 1876. г. Бр. 5999/75.

м. и. г. Ј. Југовић и Мих. Калуђеровић, у име Школског Одбора, морали да моле за нову помоћ за ову школу²⁰. Између осталог, године 1876. пришла је овој школи, помоћ у виду „позајмице“, у 100 наполеондора, колико јој је, у ствари поново подарио кнез Милан.

На основу министарске изјаве, да је помоћ школи за рачунску 1876. г. повишена на 10.000 пор. гр. и ради додатка директору Ф. Гратију — то је он одмах сву разлику у 4000 пор. гр. задржао себи, а остатак је, као и дотле, мислио да употреби на сав свој колек. У исто време обуставио је исплату хонорара наставницима у српској школи и упутио их, да свој хонорар траже од Српске Владе. Већ у фебруару исте (1876.) године учитељ Љубомир Павић (Павловић), „који је неко време служио као учитељ у српским школама у Старој Србији, а сада се налазио у Цариграду, као предавач у српској школи“, обратио се Министру Просвете у Београду и заступнику Србије у Цариграду с молбом, да му се да новчана помоћ, пошто је остао без игде ичега, а у српској школи у Цариграду, због оскудице њене, не може да добије ни толику награду, да би се могао издржавати²¹. А у априлу 1876. год. обратили су се заступнику Србије и рекламирали су свој неисплаћени хонорар, за рад у српској школи у Цариграду, и ови наставници:

Буж, наставник француског језика. — Он је тражио, да му се исплати остатак хонорара од 14 и по наполеондора; Марко, други наставник француског језика, који је тражио у име хонорара 12 тур. лира; Сава Грбовић — Хиландарац, свештеник Српске Цариградске Православне Општине, молио је да му се исплати награда, коју му је обећао управитељ школе Ф. Грати; Ђорђе Јанковић, наставник грчког језика, тражио је заостали хонорар од 246 франка; Хафез Хасан ефендија, наставник турског и арапског језика, молио је да му се исплати хонорар од 550 п. гр., а Торквашо Пичиони „il qualita di professore e di sorvegliante... al collegio commerciale gimnasiale Serbo“ рекламирао је, у име хонорара, још 362 франка и т. д.

Поводом ових потраживања, заступник Србије у Цариграду, исплатио је све ове наставнике и уз то наплатио интерес на две интересантне позајмице овој школи, из буџетом одређене помоћи за 1876. год., па је остатак предао Школском Одбору²². Школски Одбор је и сам раније признао овим наставницима право потраживања овога хонорара и још једном је изложио Заступништву тешко материјално стање ове школе; па је нарочито нагласио: да „нема новаца ни кирију да плати, а сопственик куће непрестано је рекламира“²³. Осим кирије за школску зграду, Школски Одбор је имао да исплаћује и интерес од 6% на зајам од 400 тур. лира. Чиновници Заступништва Србије и онда су између себе, и код других пријатеља, купили прилоге за ову школу; а М. М. Богићевић купио је прилоге и у Београду. Затим је помагао школу и вице краљ еги-

²⁰ Писмо Заступништва Србије у Цариграду Мин. Иностранних Дела од 16. марта 1876 № 80. — Ваља поменути, да је исте године и кнез Милан послао српској школи у Цариграду 100 наполеона, као свој лични дар у виду позајмице.

²¹ Писмо Министра Просвете и Црквених Дела заступнику Србије у Цариграду од 2. фебр. 1876. г. и писмо Љуб. Павловића Заступништву Србије при Ошманској Порти од 16-ог фебруара 1876. г.

²² У Заступништву су увидели да се Ф. Г. не може материјално задовољити и да је почео спекулисати са овом српском школом и ударили су другим путем. — Многе „позајмице“ означиле су као стварне позајмице; тако су учинили и са помоћи кнеза Милана коју је дао школи 1873. г. — Из писма заступника Србије у Цариграду од 9. априла 1876. г. № 109. види се какове су то позајмице биле. Оно гласи: „Господине Министре, по гласу признаница, које се при овом Заступништву налазе, управник српске школе у Цариграду има давати 18 наполеондора у име 6% интереса од 29. јула 1873. г. па до 29. јула 1876. г. на 100 наполеона, које је она узела од Његове Светости Књаза као и 382 гр. и 35 пор. пар. у име трогодишњег 6% интереса на суму од 2126 гр. и 35 пор. паре, коју је М. М. Богићевић од добровољних прилога у Београду скупио и истој школи послао.

Наплативши од речене школске управе овај трогодишњи интерес на обе узajмљене јој суме у 1.237 гр. и 34 пара пор. част ми је послати вам ове новце и молити вас г. Министре, да их изволите предати коме надлежи на квите, које ћете ми изволити доставити“.

²³ Писмо школског одбора (Ј. Југовића и Мих. Калуђеровића) од 10. маја 1876. г.

патски са 200 наполеондора и др. Али све то није могло помоћи, да се материјално стање школе поправи. — Године 1876. само дуг школски износио је 29.848 франака²⁴.

Када је Србија 1876. г. ушла у рат с Турском није се могло очекивати, да ће Српска Влада моћи исплаћивати и редовну а камо ли какву већу помоћ. Међутим, директор школе Грати, под притиском дугова и великих издатака, и даље је наваљивао за повећање дотадање годишње помоћи од 10.000 пор. гр. и да Српска Влада исплати школске дугове, а њему повиси плату и додатак. Уз молбу и рекламацију ових сума, послао је он Српској Влади и предлог о *новом уређењу ове школе*. На име, у тешкој материјалној ситуацији, директор Грати био је дошао на мисао, да се користи персијском помоћи. И писмом својим од 1. априла 1877. г. он је изложио заступнику Србије потребу и корисност, да са српском школом споји персијску школу, коју је био раније отворио у Цариграду посланик Персије Муроза Мукзин кан. У предлогу о том, Ф. Грати је, између осталог, писао и ово: „Pour ce qui regarde les cours de la langue Serbe et les élèves qui fréquentent notre Ecole, ainsi que son Enseigne, tout sera conservé comme pour le passé et sous la surveillance immédiate de l'Agence Princière de Serbie a Constantinople. Avec cette nouvelle combinaison, et la continuation de la subvention accordée de la part du Gouvernement Princier de la Serbie, le collège Serbe a Constantinople pourra continuer sa mission d'une manière plus positive, et son existence ultérieure sera définitivement assuré“²⁵.

Поводом овога Гратијева предлога развила се преписка између Заступништва Србије у Цариграду и Владе у Београду. У Београду нису могли да схвате како може бити исти циљ и исти програм српској и персијској школи у Цариграду! Међутим, докле се о томе водила преписка између Цариграда и Београда и решавало се о судбини српске школе у Цариграду, сам Школски Одбор „*који је бригу и старање водио*“ о њој, 20. фебруара 1877. г. донео је одлуку „*да се српска школа у (Цариграду) затвори, због недостатка издржавања и српско-турског рата*“. У вези с тим и Српска је Влада донела одлуку да се овој школи, због ратних прилика, не може више давати помоћ, коју је до сада уживала²⁶; и о томе је Грати, у мају 1877. г., обавештен.

Шта је Ф. Грати даље радио по питању о помоћи и о свом предлогу о спајању ове школе са персијском, не види се из писаних аката ништа све до 1881. г. Тек из писма Мин. Иностранних Дела посланику Србије у Цариграду од 12. октобра 1881. г., види се, да се Грати, 25. септембра 1881. г., обратио Српској Влади и кнезу Милану и рекламирао потраживања на која је, како је он мислио, имао права. У својству директора, сада опет *Српскога колеџа у Цариграду*, Грати је тражио од Српске Владе 30.927 фр. и 50 сантима, ради

²⁴ Буџет школски за годину 1876. и 1877. год. од 28. децембра 1876. год., који је Грати поднео Заступништву Србије у Цариграду.

²⁵ Писмо директора Гратија од 1. априла 1877. г. упућено заступнику Србије у Цариграду.

²⁶ У писму Мин. Иностранних Дела од 2. марта 1877. г. № 1769, које је упућено Заступништву Србије у Цариграду, између осталог каже се и ово: „Министар Финансија препоручио је свима централним надлештвима, па исто писао и Министарству Просвете и Црквених Дела, да се што већа штедња чини у свима државним издацима, због ратних прилика, у којима се земља до сада налазила, те је између осталог и помоћ цариградској школи свим изостављена, као и свима осталим школама изван Србије, које су до сада потпомагане биле; даље, што уређење ове школе и наставни план Министарство Просвете и Црквених Дела није ни прегледало, ни усвојило нити она стоји под икаквим надзором нашим, те да би се могло видети и знати чија се младеж и у каквом духу у тој школи васпитава.

„Из ових дакле узрока, као и због тога, што нам није познато, да је поменута школа оправдала до сада уживану помоћ и што нема никаквог другог кредита, из кога би се могло што на тај рачун одвојити, г. Мин. Просвете и Црквених Дела примећује на завршетку, да му ни на који начин није могуће да захтевање Г. Гратија задовољи.

„Што се пак тиче тражења одобрења, да се српска школа са тамошњом персијском школом споји, Г. Министар Просвете и Црквених Дела не налази довољно основа улазити у решавање тог питања, пошто школа Г. Гратија није отворена са одобрењем Владе Његове Светлости и пошто нема никаквих акта у архиви подручног му Министарства из кога би се могло видети у којој је цељи иста школа установљена, и т. д.“.

исплате школског дуга. Извештавајући о овоме посланика Србије у Цариграду, Министар Иностраних Дела тражио је од њега податке о томе: „откуда је онај онолики дуг и има ли на Влади Српској какве правне или моралне обавезе да те дугове исплати са свим или бар од чести“²⁷.

Примивши то писмо свога надлежног министра, посланик Србије у Цариграду, решењем својим од 11. децембра 1881. г., одредио је три чиновника Посланства у комисију, којој је ставио задатак: да извиди и испита „како жалбу Гратиса (!) са њеним прилозима, тако и акта која се при Посланству налазе“; затим шта је у ствари с овом школом и шта треба учинити „по предмету шражења г. Ф. Грашиса: да му држава српска накнади 30.927 франака и 52 сантима учињена шрошка око обдржавања српске школе у Цариграду и његове директорске плаше“. У комисију су били одређени: секретари Ђорђевић и Бозовић, и капетан пристаништа Живковић и они су нашли, да на Србији не лежи ово потраживање „ни морално ни правно“.

Извештавајући о томе свога министра, писмом од 12. јануара 1882. г., и спроводећи му писмено мишљење комисије, посланик је министра уједно известио, да је „г. Гратију саопштено, да је Његово Височанство примило његову молбу и предало је Министру Спољних Послова на надлежно решење“²⁸.

Према оваквом извештају посланика Србије, Министар Иностраних Дела упутио је посланика да саопшти Гратију: „да се одбија од свакога потраживања од Српске Владе по овом предмету“ и да му преда писмо Мин. Ин. Дела од 13. јануара 1882. г., у коме се наводе разлози: зашто Српска Држава није ни „морално ни правно“ ни у колико обвезана према Гратију²⁹.

С тим се губи сваки даљи писмени траг о овој делимично српској школи у Цариграду.

Али се је српска дипломатија доцније користила именом и бићем ове српске школе у Цариграду, кад је 1890-тих година покренута живља културно-просветна акција у Турској и 1892. г. приступило отварању српске основне школе у Цариграду. Тада се, наиме, наишло на велике тешкоће, које је условљавао ондашњи закон о јавној настави у Турској. И представници Србије, с позивом на егзистенцију Гратијеве српске школе у Цариграду, која је постојала од 1868 до 1877. године, на основу стеченога права (кадеми) успели су 1892. г. да отворе прво *српску основну школу*³⁰, а за тим и гимназију у Цариграду.

2. *Српска Читаоница у Цариграду*. — Брзо по отварању српске школе установили су Срби у Цариграду и своју читаоницу. Да се не би правиле тешкоће од стране власти, ова је читаоница, јавно, носила име *Славенско Друштво*.

Из правила ове читаонице виде се побуде и осећања људи који су је основали. Правила су сачувана у два истоветна примерка; један је писан латиницом а други ћирилицом. Она гласе:

„Устројство Српске читаонице у Цариграду. — Са одобрењем блистателне Порте установиће се у овој вароши, под покровитељством Његове Екселенције Генерала Игњатијева, једна читаоница за овдашње Славене.

Напредак и одржање овога просветног завода зависиће једино од свесрдног учешћа овдашњих Славена.

²⁷ Писмо Мин. Иностраних Дела М. Ј. Пироћанца од 12. октобра 1881. г. № 8905.

²⁸ Срав. писмо Посланства Србије у Цариграду од 1. јануара 1882. № 480.

²⁹ Срав. писмо Мин. Иностраних дела из Београда Посланству у Цариграду од 12. јан. 1882. г. и Ф. Гратију од 13. јануара исте г. № 265.

³⁰ У то време инспектор за све немуслиманске школе у Цариграду био је Грк Вогоридис. С њим је представништво Срба постигло споразум: да се српска школа огласи за школу *ab antiquo*. У празној школској згради, у Ага-џамиси махали, дочекали су, једнога дана, тога инспектора учитељи-наставници Риста Огњановић и Мих. Питовић, сада професори, и школски мутевелија М. Гавриловић и представили му се, први као учитељи, а други као мутевелија ове од старина српске школе. — После неколико дана изишла је султанова ирада, о овој као о ранијој, из 1870-их година школи српској, и школа је почела да ради.

Услови устројства читаонице били би ови:

Да буде смештена на најудеснијем положају, између Пере и Галате, и да унутрашње уређење као намештај, послуга, а тако исто и поредак, буде на потпуно задовољство читаоца.

Да има за читање: све српске и рватске, руске, бугарске и друге славенске новине и периодичне листове, поред страних новина и периодичних листова, како ове престонице тако и из других крајева европских. Такође да има једну библиотеку.

Читаоницом ће непосредно управљати и о њој бригу водити један Одбор, образован између чланова читаонице, који ће се бирати на годину дана и састојаће се из 5 редовних чланова са председником и 5 замењујућих чланова.

Чланови читаонице биће: *редовни, посјеђавајући и потпомажући или почасни*.

Редовни чланови могу бити само Славени. Они ће имати право да бирају одборнике и да за такове буду изабрани, као и право гласања и предлагања у скупштини. Имаће право да носе кућама на извесно време књиге из библиотеке и новине, разуме се пошто су у читаоници прочитане.

Посјеђавајући члан, као и потпомажући или почасни, може сваки бити без разлике.

Редовни чланови плаћаће у почетку сваке године, по једну лиру турску, а осим тога плаћаће још $\frac{1}{2}$ меџидије месечно и то за свака три месеца напред. Посјеђавајући чланови плаћаће само месечни улог $\frac{1}{2}$ меџидије, свака три месеца напред.

Који уписани (члан) не би поновио претплату за 15 дана по истекшем року, губи право члана читаонице.

Читаоница ће бити отворена од 8 часова изјутра до 11 у вече.

Вођење књига и штатута биће на српском језику и читаоница ће носити име: *српска читаоница*.

Ако би Славени који живе удаљени од места читаонице, као нпр.: у Бујук-дери, желели добијати новине или књиге у које одређено место, то ће јим се радо слати пошто буду већ прочитане у читаоници, као што је горе речено.

Кад се скуп довољан број уписника, онда ће се сазвати скуп, који ће Одбор изабрати, одредити место куће и штатуте утврдити, па ће се одма за тим и читаоница отворити. — 20. марта 1871 у Цариграду.

Ова читаоница била је краткога века. Основана је 20. марта 1871. г. а одржала се до краја 1873. године. — По једном списку чланова читаонице из године 1871, она је бројала 24 редовна члана, и то: Н. Игњатјевић, руски посланик, М. Хитровић, Ф. Христић (српски посланик), М. М. Богићевић, секретар српског Заступништва (Пера), А. Боозовић, Н. Живковић, капетан пристаништа, Ш. Радуловић, портир (Пера), Сава Радуловић (Пера), Ђуро Вучетић, софратија (Пера), Никола Дунко, акција (Пера), Telemaque Tachminalis, negotien (Chaidar), Петар Калуђеровић, трговац (Галата), Ad. S. Ignatiević od Zakaria (Пера), Видо Дабковић, трговац (Галата), М. Sverliuga, поморски капетан, Мих. Калуђеровић, трговац (Галата), Spiridion Jordan, Luca Dabčović, Visko Jerić, Тођор Радовић, трговац (Галата), Ј. Юговић, Ф. Грати, директор српске школе, Аћим Пивљаковић, учитељ (Бујукдере) и Georges Barthélémy, professeur à collège Serbe.

Од свих тих забележено је у списку, да су за целу годину платили чланарину само тројица, за пола године осморица, за четврт године један; а код осталих дванаест нема ништа забележено. — Међу онима о којима је забележено да нису ништа платили, били су Игњатијевић, Хитров, Христић, Радуловић, Дунко, Игњатијевић, Видо Дабковић, Шврљуга, Јордан и Јерић.

ЈОВ. ХАЏИ ВАСИЉЕВИЋ

Résumé.

Dans cet article, le Dr Jovan Hadji-Vasiljević, secrétaire de la Société „Saint Sava“, à Belgrade, expose, en se basant sur les textes des archives, comment furent fondés et organisés les premiers établissements de culture serbe à

Constantinople de 1868 à 1877. La première institution de ce genre fut une école serbe de commerce. Elle fut fondée en 1868, après le Collège international qu'avait ouvert le Dalmate Ferdinand Grati à Constantinople, en 1864. Cette école était entretenue par la colonie serbe de Constantinople, et, de plus, elle était subventionnée par le gouvernement de la Principauté de Serbie et par le prince héritier de Russie, Alexandre. Elle recrutait ses élèves parmi les enfants des colons serbes, ouvriers, du marins, commerçants et fonctionnaires, originaires pour la plupart du Monténégro, de la Boka-Kotorska et des autres régions du littoral. Au début, cette école avait été fort assidûment fréquentée et avait eu un succès considérable. Mais, dès 1877, elle cessa définitivement de travailler, non pas tant à cause de la guerre serbo-turque, qu'à cause de l'incapacité administrative de son directeur, Grati, auquel les ressources matérielles manquaient toujours, quoique le gouvernement serbe lui augmentât sans cesse sa subvention.

La seconde institution de ce genre, fut la „Bibliothèque serbe“ qui fut également fondée en 1868, sous le nom officiel de „Société slave“. Mais elle dura peu. L'existence de la première école serbe à Constantinople de 1868 à 1877 facilita en 1892 l'obtention de l'autorisation d'ouvrir la première école primaire serbe, puis le premier lycée serbe à Constantinople.
